

органи ЧК контролювали лазарети і лікарні, рішуче вводили в них якнайсуворіший санітарний порядок, стежили за своєчасною дезінфекцією і підтриманням у чистоті хворих і поранених.

Однак після цих операцій все ж не можна було сказати, що тил Радянської України був остаточно знешкоджений від діяльності контрреволюції.

(Далі буде)

А. Л. Зінченко (Вінниця)

З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII — першій половині XIX ст.

Идеться про місце й роль духівництва в суспільстві, становище селян Правобережної України в маєтках духівництва та їх боротьбу проти соціального і національного гноблення в досліджуваний період.

Останніми роками питання про місце й роль церкви та духівництва в суспільних процесах вивчається більш ґрунтовно і виважено. З'ясовується взаємодія традиційно-народних та християнсько-церковних заasad у світосприйманні, моралі, культурі. Пам'ятки церковної архітектури, музики, живопису розглядаються в контексті розвитку духовних набутоків суспільства. Однак це ніякою мірою не знімає з порядку денного необхідність вивчення місця духівництва у суспільстві, взаємодії його з іншими соціальними верствами, в тому числі й селянством. Идеться, зокрема, і про становище селян у маєтках духівництва та їхні взаємини з адміністрацією останніх. Цю тематику висвітлюють, зокрема, В. І. Буганов, О. О. Преображенський і Ю. О. Тихонов¹.

Цікаві факти про місце церковного землеволодіння в еволюції феодальних відносин Лівобережної України XVII—XVIII ст. наводять О. І. Гуржій та В. Й. Борисенко². У монографіях Г. Я. Сергієнка й В. А. Смолій³, присвячених визвольній боротьбі на Правобережжі в XVII—XVIII ст., ідеться також і про маєтки духівництва.

У цілому проблематика церковного землеволодіння на Правобережній Україні вивчена ще недостатньо. Нові публікації джерел з історії визвольного руху в регіоні⁴ та залучення архівних документів дають можливість ґрунтовніше розглянути питання про соціальну самосвідомість селян церковних, а згодом і секуляризованих маєтків зрозуміти причини їхніх конфліктів з адміністрацією останніх протягом XVIII — першої половини XIX ст.

За нашими підрахунками, на Правобережжі наприкінці XVIII ст. в 220 церковних володіннях налічувалося 46,3 тис. кріпаків (ревізь-

¹ Буганов В. И., Преображенский А. А., Тихонов Ю. А. Эволюция феодализма в России: Социально-экономические проблемы.— М., 1980.— 342 с.

² Гуржій А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.— Киев, 1986.— 134 с.; Борисенко В. И. Социально-экономичний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— К., Наук. думка, 1986.— 263 с.

³ Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.— К., 1963.— 212 с.; Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби: друга половина XVII—XVIII ст.— К., 1985.— 264 с.

⁴ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 36. документів.— К., 1970.— 659 с.; Селянський рух на Україні: середина XVIII — перша чверть XIX ст.: 36. документів і матеріалів.— К., 1978.— 535 с.; Селянський рух на Україні, 1826—1849 рр.: 36. документів і матеріалів.— К., 1985.— 504 с.

ких душ). З них 24,8 тис. (понад 53%) належало католицькому, 21,3 тис. (46%) — уніатському, близько 100 — вірмено-католицькому духівництву. Правобережна Україна ввійшла до складу Росії за другим та третім поділами Польщі. На цих землях, як й у Білорусії та Литві, царизм намагався спиратися насамперед на польське дворянство, зберігаючи більшість його традиційних привілеїв. Оскільки католицьке і верхівка уніатського духівництва на Правобережжі були дворянами за своїм соціальним походженням та становищем, то й вони зберегли значну частину своїх станових привілеїв, насамперед маєтки. Однак політичні причини все ж спонукали царський уряд відібрати частину останніх у казенне відомство. На Правобережжі наприкінці XVIII ст. були секуляризовані церковні володіння з 18,6 тис. ревських душ. Тоді ж православному кліру були передані маєтки уніатського духівництва за 1,4 тис. кріпаків. У 40-х рр. XIX ст. у них налічувалося вже 6,3 тис. ревських душ. На кінець XVIII ст. найбільші маєтки належали уніатському митрополиту — 8,4 тис. кріпаків, київському і кам'янецькому католицьким єпископам — майже по 3 тис. кожному, володимирському уніатському — 2,2 тис., луцькому уніатському — 1,8 тис.⁵⁻⁶ Великі володіння мали також Овруцький, Мелецький, Дерманський (Волинь) й Уманський (Київщина) василіанські, Дубровицький піарський, Нововишневецький та Бердичівський (Волинь) кармелітські, Чорнобильський (Київщина), Тульчинський і Мурафський (Поділля) домініканські монастирі.

Однією з найконсервативніших рис соціальних відносин у Речі Посполитій, яка, за висловом Ф. Енгельса, «вперто зберігала недоторканим феодальний суспільний лад»⁷, було існування великого церковного землевладіння, тісно пов'язаного з магнатським. Тому й соціальний протест народних мас, що не припинявся на Правобережній Україні протягом XVII—XVIII ст., спрямовувався проти зловживань адміністрації як світських, так і церковних маєтків. Про це, зокрема, свідчать описи монастирів та костьолів, складені в першій чверті XIX ст. Ченці Бердичівського монастиря босих кармелітів, наприклад, змушені були у середині XVII ст. залишити кляштор * «через замішання й гультяйство в цих краях»⁸, тобто у зв'язку з посиленням визвольної боротьби селянства. Монастир неодноразово руйнували й знищували. Так, під час походу військ, очолюваних Б. Хмельницьким, на Збараж повстанці зруйнували кармелітський кляштор. Ченці разом з польською шляхтою втекли на захід. Наприкінці XVII ст., коли боротьбу народних мас Правобережжя очолив С. Палій, кармеліти знову були змушені тікати з монастиря⁹. Опис 1802 р. зазначає, що ченці повернулися в нього лише у 1716 р., «після деякого заспокоєння розрухи»¹⁰. Проте в період Коліївщини вони також покинули Бердичів¹¹.

В опису Заславського костьолу св. Яна за 1802 р. зазначається, що оригіналів документів на фундушевий маєток ** не збереглося,

⁵⁻⁶ Зинченко А. Л. Секуляризация церковного землевладения на Правобережной Украине (конец XVIII — 40-е годы XIX века). — М., 1983. — С. 56—57, 196—202, 219—245.

⁷ Енгельс Ф. Яке діло робігничому класові до Польщі? // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 16. — С. 160.

* Кляштор — католицький та уніатський (василіанський) монастир.

⁸ Центр. держ. іст. арх. СРСР, ф. 822, оп. 12, 1802, спр. 3, арк. 392 (далі — ЦДІА СРСР).

⁹ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — Киев, 1864. — С. 249—252.

¹⁰ ЦДІА СРСР, ф. 822, оп. 12, 1802, спр. 3, арк. 392.

¹¹ Похилевич Л. Указ. соч. — С. 480—481.

** Фундушевий маєток (фундуш) — маєток, наданий шляхетською державою або світським чи духовним магнатом на утримання церковної установи (монастиреві, костьолу, семінарії тощо). Найчастіше маєток надавався при заснуванні церковної установи — фундації. Особа, яка засновувала кляштор чи костьол, називалася фундатором.

оскільки «у часи бунту Хмельницького, проводиря козаків, що збунтувалися, костюл був зруйнований, місто й плебанія * спалені і папери різні, зокрема й оригінал фундушу (від 1599 р.— А. З.), згоріли»¹². Подібний запис містить також і візитський опис ** Тригурського василіанського монастиря на Волині за 1819 р.¹³

Повстанці напали на маєтки верхівки духовництва. Так, у 1649 р. козаки ввірвалися до Фастова і розгромили маєток київського католицького єпископа О. Соколовського. Останній разом з місцевими ченцями — єзуїтами, бернардинцями та іншими представниками католицького духовництва втік далеко за межі Київщини. На початку XVIII ст. новий єпископ повернувся до маєтку. В 1750, 1756 і 1768 рр. гайдамацькі загони знову здійснили напади на ці володіння¹⁴. Для їх оборони тодішній київський католицький єпископ був змушений тримати найманців-драгунів, а бердичівські кармеліти — гарнізон з гарматами, надаючи їм й феодалам для боротьби з народними рухами¹⁵.

Після визвольної війни XVII століття з великими труднощами адміністрація церковних маєтків відновлювала владу над залежним селянством на Правобережній Україні. В Радомишлі, Уніні, Кухареві та інших володіннях київського уніатського митрополита піддані наприкінці XVII ст. сплачували лише незначний чинш. У багатьох маєтках було ліквідовано чинність панського суду і вищих судових інстанцій над селянами¹⁶. 1718 р. ректор Овруцької єзуїтської колегії *** в скарзі до повітового суду зазначав: «Через невгамовні та довготриваючі у цих краях козацькі бунти... шляхта та ксьондзи... Київського воеводства змушені були, залишивши свої маєтки і рятуючи своє життя, тікати у чужі воеводства...»¹⁷. Єзуїти не наважувалися з'являтися в своїх колишніх володіннях багато років. Монастирські маєтки були занедбані.

Таким чином, визвольний народний рух ставив під загрозу важливу підвалину панування католицького духовництва на Правобережжі — земельну власність. У 1740 р. шляхта Київського воеводства в інструкції делегатам сейму зобов'язувала їх клопотатися про підтвердження прав духовництва на маєтки. Йшлося насамперед про володіння київського католицького єпископа, Овруцького домініканського, Заручайського василіанського монастирів та Житомирської єзуїтської місії, яким гайдамаки завдали значних збитків¹⁸.

Селяни з церковних володінь брали активну участь у гайдамацькому русі. В 1750 р. підданий уніатських митрополичих маєтків П. Клименко із с. Ораного вступив до загону повстанців, разом з яким взяв участь у розгромі володінь Чорнобильського домініканського монастиря й Радомишльського маєтку уніатського митрополита. В травні 1751 р. загін гайдамаків у складі 30 чол. знову вчинив напад на ці володіння¹⁹.

* Плебанія — садиба, подвір'я, будинок і парафія католицького священика.

¹² ЦДІА СРСР, ф. 822, оп. 12, 1802, спр. 2, арк. 568.

** Візитський опис (візита) — опис монастиря (костюлу), зроблений під час відвідин (візити) представником начальника певного чернечого ордену (у приході — єпископом чи деканом).

¹³ Держ. арх. Житомирської області, ф. 90, оп. 2, спр. 8, арк. 10, 10 зв.

¹⁴ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 36. документів.— С. 187; Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе: Акты о гайдамаках (1700—1768).— Киев, 1876.— Ч. 3.— Т. 3.— С. 211, 215; 478—481, 490—491, 680 (далі — АЮЗР).

¹⁵ Похилевич Л. Указ. соч.— С. 252, 481.

¹⁶ Смолій В. А. Назв. праця.— С. 227.

*** Єзуїтська колегія — навчальний заклад ордену єзуїтів.

¹⁷ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 36. документів.— С. 30—31; АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 3.— С. 63.

¹⁸ АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 3.— С. 317—321, 361—362.

¹⁹ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 36. документів.— С. 179, 190—191, 204—208; АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 3.— С. 551.

Внаслідок посилення визиску, селяни тікали з церковних маєтків. В 1733 р. орендар єпископського Фастівського маєтку скаржився на те, що піддані тікають, «не сплативши панові своєму... чиншів, осипів * та інших повинностей»²⁰. У лютому 1752 р. втекли 19 сімей підданих Дерманського василіанського монастиря із сіл Дермань, Кунин та Коршів Луцького повіту Волинського воєводства, в 1758 р. — із с. Вороб'їв Київського повіту, яке належало уніатській митрополії, — 6 селянських родин, а у 1767 р. — 84 сім'ї з маєтків, якими володів митрополит Ф. Володкевич. Подібні факти були й у володіннях інших духовних власників²¹. Піддані маєтків духівництва, виявляючи солідарність з утікачами, всіляко допомагали їм. Так, 1722 р. на війта і всю громаду містечка Радомишля, що належало уніатській митрополії, була подана скарга про те, що вони, «гультяям до дальшого свавілля й розпусту, відкриваючи ворота», надали притулок утікачам із маєтку Маліївщини, прийняли їх, «надаючи повну безпеку»²².

В другій половині XVIII ст. на Правобережній Україні зміцніли позиції польської знаті та католицької церкви. Магнати дедалі більше дарували духівництву нові володіння. Так, Ф. С. Потоцький надав маєтки Тульчинському домініканському (1758 р.) та Уманському василіанському монастирям (1766 р.)²³.

Зростав і феодальний визиск. Зокрема, за інвентарем 1759 р., піддані Тульчинського домініканського монастиря у с. Білоусівці зобов'язували були сплачувати грошовий чинш, осип й інші види ренти. 26 грудня 1786 р. ченці-домініканці скасували старий інвентар та змусили селян прийняти новий, за яким осип було замінено на панщинні роботи на фільварковій ріллі, інші повинності передбачалося виконувати «за звичаєм сусідніх маєтків»²⁴. При цьому інвентарі, як правило, не фіксували повного обсягу селянських повинностей.

Про наростання визиску в церковних володіннях наприкінці XVIII ст. свідчать матеріали розслідування скарги громади с. Велика Снітинка (1796 р.), яке належало до Фастівського ключа²⁵. Комісія «не підтвердила» даних, що містилися у селянській скарзі: чиновники на Правобережжі (переважно дворяни-католики), як правило, були солідарні з власниками церковних маєтків. Селяни Фастівського ключа протягом наступних десятиріч продовжували вести тривалу боротьбу з управителями. Як зазначається в документах, складених під час передачі маєтку у казенне відомство, піддані «в часи єпископського володіння через підписання різних скарг на «...власників і посесорів були втягнуті у слідчі справи, за якими були звинувачені в непокорі встановленій владі»²⁶.

Тривалу боротьбу з адміністрацією маєтку протягом багатьох років вели піддані Балтського вірмено-католицького косяголу (с. Олександрівка Подільської губ.). У 1806 р. кілька родин разом з худобою й домашнім скарбом покинули село та рушили в напрямку до Молдавії. Настоятель послав за ними погоню. Втікачів було повернуто. Джерело подає драматичну картину спроби селян перебратися через Дністер й її невдачі внаслідок підступності війта з м. Рашкова, який обіцяв показати броди та не зробив цього²⁷. Незважаючи на це, піддані маєт-

* Осип — один з видів натуральної ренти, який сплачувався зерном.

²⁰ АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 3.— С. 46—47.

²¹ Селянський рух на Україні: середина XVIII — перша чверть XIX ст.— С. 410, 413, 418, 422, 424.

²² АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 3.— С. 25—26.

²³ ЦДІА УРСР, ф. 444, оп. 1, 1823, спр. 42, арк. 1; ЦДІА СРСР, ф. 797, оп. 6, 1823, спр. 23099, арк. 97—97 зв.

²⁴ Держ. арх. Хмельницької області, ф. 685, оп. 4, 1823, спр. 21, арк. 336.

²⁵ Зінченко А. Л. Католицькі й уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. // Укр. іст. журн.— 1984.— № 1.— С. 104.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 491, оп. 95, 1843, спр. 2, арк. 1.

²⁷ Держ. арх. Хмельницької області, ф. 120, оп. 1, 1808, спр. 80, арк. 3—3 зв.

ку продовжували вести боротьбу з настоятелем костюлу. У 1809 р. олександрівські селяни всією громадою відмовились коритися йому. Рішенням Балтського нижнього земського суду для упокорення кріпаків до села було послано каральну команду (серпень того ж року). Однак конфлікт тривав і після цього. В грудні селяни знову відмовилися відбувати повинності на користь костюлу²⁸.

Протягом 15 років позивалися з власником піддані Тульчинського домініканського монастиря (с. Білоусівка Брацлавського повіту)²⁹. У 1826 р. Волинське губернське правління розглядало скарги кріпаків з кількох сіл, які проживали в маєтках духівництва у Ковельському повіті. Селяни скаржилися, що вони «понад інвентар відбувають багато зайвої панщини, посилають підводи за багато миль..., також на сплав дров у далекі місця, за що їм і третьої долі панщини не зараховують, відтак вони не встигли засіяти в себе на полях хліба і доведені до крайнього розорення й бідності; до того ж управителі завдають їм немилосердних побоїв нагаями»³⁰. Однак губернське правління відбулося лише формальною відпискою на ці заяви.

Неодноразово скаржилися на посесора піддані Горохівського костюлу на Волині (Володимирський повіт). Комісія, що прибула на місце для розслідування, обмежилася півзаходами. Жорстокі покарання селян тривали, як і раніше. Їм не зараховувалася панщина, адміністрація маєтку допікала різними поборами, селянські господарства занепадали. Наприкінці 1826 р. піддані костюлу звернулися до єпископа, сподіваючись знайти управу на посесора. Якщо не буде вжито заходів, заявили вони в скарзі, «ми будемо змушені піти у чужі краї»³¹.

Записи про селян, що втекли поодинокі або цілими сім'ями, зустрічаються й у ХІХ ст. в інвентарях переважної більшості церковних володінь. В опису 1823 р. маєтку Уманського василіанського монастиря (с. Гризинівка) з 287 ревізких душ налічувалося втікачів 23 чоловіки та 6 жінок³². Візитський опис Брацлавського костюлу (1817 р.), якому належав маєток з 37 ревізкими душами (с. Ксьондзівка Подільської губ.), фіксує протягом 1806—1816 рр. 11 утікачів чоловічої й 10 жіночої статі, у тому числі 4 сім'ї³³. Під час прийому в казенне відомство (1837 р.) маєтку Балтського вірмено-католицького костюлу (с. Олександрівка) чиновники засвідчили, з одного боку, вкрай важке становище підданих, а з іншого,— значні розміри втеч: з 60 ревізких душ володіння залишили 19, тобто майже третина³⁴. У Почаївському монастирі було заведено спеціальну книгу для обліку селян — утікачів від гноблення. На 1842 р. там їх налічувалося 32 особи, в тому числі 5 сімей³⁵.

Форми відходу селян від своїх власників у ХІХ ст. були різними — втечі, самовільний відхід у найми тощо. Так, візита Веледницького костюлу на Волині за 1838 р. засвідчила, що частина селян з маєтку, залишивши домівки, пішла в ліси. Там вони розчистили землі, вважаючи себе вільними від влади духівництва. Однак власнику маєтку вдалося провести обмір земель на вигідних для себе умовах, ввести нові інвентарі з 1 червня 1840 р., зобов'язати підданих, які вийшли з покори³⁶, виконувати повинності.

²⁸ Селянський рух на Україні: середина ХVІІІ — перша чверть ХІХ ст. — С. 307, 462.

²⁹ Лавров П. А. Селянський рух у Подільській губернії у першій третині ХІХ ст. // Київський держ. унів. Наукові записки. — 1946. — Т. V. — Вип. 1. — С. 160.

³⁰ Держ. арх. Хмельницької області, ф. 178, оп. 6, спр. 971, арк. 1—8.

³¹ Там же, спр. 897, арк. 1.

³² ЦДІА СРСР, ф. 797, оп. 6, 1823, спр. 23099, арк. 167—182.

³³ Держ. арх. Хмельницької області, ф. 685, оп. 4, 1799, спр. 7, арк. 52—53 зв.

³⁴ ЦДІА СРСР, ф. 384, оп. 1, 1836, спр. 580, арк. 1—59 зв.

³⁵ Держ. арх. Тернопільської області, ф. 258, оп. 3, спр. 99, арк. 110.

³⁶ ЦДІА СРСР, ф. 822, оп. 12, 1839, спр. 2088, арк. 12 зв.

Події польського повстання 1830—1831 рр., яке Ф. Енгельс назвав консервативною революцією³⁷, були сприйняті селянами України з точки зору їхніх власних інтересів, хоч і викликали заворушення, в тому числі й у церковних маєтках. Українське селянство розглядало ці події як чужу для себе «панську справу», що не могла визволити його від кріпосного рабства³⁸. Зокрема, в селянських виступах на півночі Київщини брали участь і піддани Чорнобильського домініканського монастиря (села Паришів, Лелів) та Іванківського костьолу. Чиновники, що розслідували заворушення у маєтку домініканців, засвідчили «непокору селян щодо роботи на полях і наряду на плоті». Слідство в цій справі встановило, що «селяни перебувають у щонайбіднішому стані», вони «знеможені роботами, особливо при нарядах... до сплаву байдаків * і плотів». Домініканці дбали насамперед про «обробку величезних економічних полів і прибутки зі сплавів», а селяни не мали «щонайменшої можливості заробити для себе, не мають хліба для прогодування з сімейством». Через неврожаї, «а більше через наряди на сплави і панщину селяни не встигали обробляти свої наділи й збирати врожай»³⁹.

За безпосередню причетність духовництва до повстання 1830—1831 рр. згідно з указом 19 липня 1832 р.⁴⁰ частину католицьких та уніатських монастирів на Правобережній Україні, в Білорусії й Литві було закрито, а їх володіння передано у казенне відомство, тобто секуляризовано. Переважну більшість таких маєтків (їх називали помонастирськими) віддано в оренду польському дворянству. При цьому зберігалася панщинна система⁴¹.

Ревізія державних маєтностей у західних губерніях Росії (1837—1839 рр.), в ході якої негласному огляду були піддані також і володіння католицького та уніатського духовництва, викрила факти гострих конфліктів селян з адміністрацією останніх. Ревізор Забелло, який обстежував стан державних маєтків, склав записку «Про позови й скарги казенних селян по Подільській губернії». В ній відбилося і тяжке становище кріпаків у помонастирських та церковних володіннях. Серед останніх — Мукарівський ключ, що належав кам'янецькому католицькому єпископу, маєток Мукарівського костьолу тощо⁴². Дворянство, яке орендувало державні, в тому числі й секуляризовані володіння, намагалось дискредитувати матеріали ревізії. Аналогічна ж картина спостерігалася на Волині та Київщині⁴³.

Гостра сутичка селян з адміністрацією секуляризованого маєтку, що належав до 1831 р. Дубровицькому піарському монастиреві, сталась у 1837 р. Селяни із Стрільська і Глушиці добивалися зменшення регулярної панщини з трьох днів до двох, посилюючись при цьому на інвентар 1835 р. й на повинності підданих у сусідніх маєтках. Вони відрядили своїх односельців І. Береговця, Т. Болотіна, С. Федорова для подання відповідного прохання до Волинської казенної палати. Дізнавшись про це, управитель Венчковський звинуватив посланців у відмові відбувати повинності на ремонті тракту. За це їх було забито

³⁷ Енгельс Ф. Про польське питання // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 4.— С. 472.

³⁸ Історія Української РСР.— К., 1978.— Т. 3.— С. 113.

* Вантажне судно.

³⁹ Селянський рух на Україні, 1826—1849 рр.: 36. документів і матеріалів.— С. 68—77, 79—82, 85—87 та ін.

⁴⁰ Полное собрание законов Российской империи.— СПб., 1832.— Т. 7.— № 5506.

⁴¹ У 1835 р. з 40 помонастирських маєтків Правобережжя 24 перебували в 6-річній оренді, 15 — у казенному управлінні й лише 3 маєтки — на оброчі // ЦДІА СРСР, ф. 379, оп. 3, 1832, спр. 1411, арк. 52—54; ф. 384, оп. 1, 1832, спр. 1008, арк. 160—165 зв.

⁴² Там же, ф. 384, оп. 1, 1838, спр. 598, арк. 6 зв., 17—35.

⁴³ Там же, ф. 1589, оп. 1, 1837, спр. 385, арк. 25—38 зв., 64; Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева.— М.—Л., 1946.— Т. 1.— С. 305—306.

в дуби і відправлено до повітового міста Рівного. Обурені кріпаки, зібравшись на подвір'ї економії, заявили, що управитель маєтку «не має права без їх відома заарештовувати селян», та зажадали пояснень від адміністрації. Хоч їм і вдалося добитися усунення Венчковського від управління маєтком, проте трьох згаданих селян-прохачів усе ж було заарештовано ⁴⁴.

У зв'язку з посиленням боротьби селянства проти кріпосницького режиму й, зокрема, в церковних маєтках, царська адміністрація вирішила, насамперед з політичних міркувань, втрутитися у взаємини духовних власників з підданими. В зв'язку з рапортом київського, подільського та волинського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова 24 січня 1839 р. було видано імператорський указ «Про заходи проти жорстокого ставлення римсько-католицького духовництва до селян і служителів». У ньому зазначалося, що частина його представників жорстоко поводиться зі своїми підданими, «караючи їх тілесно й виснажуючи ув'язненням, голодом та іншими катуваннями» ^{45–46}. Згідно з цим документом, католицькому духовництву, що володіло населеними маєтками, заборонялося піддавати селян покаранням такого роду. Винних у порушенні указу пропонувалося усувати від управління маєтками, а в разі їх особливої жорстокості віддавати під суд. Забезпечення нагляду за виконанням цього документа покладалося на генерал-губернаторів західних губерній, а на місцях — на земських справників і стряпчих. Однак, незважаючи на це, свавілля в церковних володіннях продовжувалося. Особливо скрутним становище селян було у Фастівському маєтку луцького католицького єпископа, маєтку ксьондза Ячинського в Лeticівському повіті Подільської губернії, у с. Лютерці, що належало Заславському костюлу св. Яна, в маєтку Луцького тринітарського монастиря на Волині, Монастирищенського костюлу на Київщині й інших ⁴⁷. Отже, указ від 24 січня 1839 р. не ліквідував свавілля адміністрації церковних володінь. Гострі конфлікти між останньою та селянами з маєтків духовництва дедалі більше непокоїли царизм. Вони стали вирішальною причиною секуляризації церковного землеволодіння на Правобережній Україні, у Білорусії та Литві за указами 1841—1843 рр.

Влітку 1841 р. спалахнув конфлікт у с. Пудлівці, що належало Кам'янецькому жіночому домініканському монастирю. Управитель маєтку неодноразово жорстоко карав селян. 19 липня, за його наказом, було побито та ув'язнено селянина Г. Гринька, який відмовився ходити на панщину понад 3 дні, визначені інвентарем. Дізнавшись про цю розправу, його односельці покинули роботу в полі, прийшли до економії й зажадали звільнення покараного. Вони розбили дуби, накладені на ноги Гриньку, і повезли його до земського суду у Кам'янець. Не заставши там нікого, селяни поїхали до монастиря й зажадали зустрічі з пріоршею. Судячи з усього, вона була налякана виглядом побитого та можливою відповідальністю за беззаконня. Монастирським властям вдалося умовити селян не подавати скарги до суду. Їм пообіцяли, що економа Грабовського буде усунуто з маєтку. Проте жителі села не повірили цьому. Громада заарештувала економа. В серпні до с. Пудлівці прибув чиновник особливих доручень Шишкович. Йому було передано справу, розпочату кам'янецьким земським судом «про завдання нібито селянами с. Пудловець побойв тамтешньому економу». За ходом слідства стежив губернатор. Жителів села, які найактивніше протестували проти свавілля адміністрації, — П. Святого, Г. Юрка, Ф. Михайлова, Р. Янка, М. Маркевича і М. Вороного віддали під суд

⁴⁴ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 1, 1837, спр. 2296, арк. 1, 2, 7—11 зв.

^{45–46} Полное собрание законов Российской империи.— Т. 14.— № 11954.

⁴⁷ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 1, 1839, спр. 2816, арк. 1—3, 4—5; спр. 2788, арк. 60—60 зв.; спр. 2817, арк. 1—2; ЦДІА СРСР, ф. 797, оп. 6, спр. 22473, 22474; оп. 11, 1841, спр. 23038, арк. 2—6, 11—12.

«за буйство, непослух власнику, підбурювання інших селян до непоко-ри, завдання жорстоких побоїв економу»⁴⁸. Незважаючи на те, що слідчі органи дійшли висновку, що сам Грабовський «дав привід» до помсти своєю жорстокістю, «караючи селян усупереч владі, наданій йому пріоршею»⁴⁹, чотирьох жителів с. Пудлівці було заслано до Сибіру, а кількох засуджено до ув'язнення⁵⁰.

Збереження панщини у секуляризованих володіннях було значною поступкою дворянству, йшло врозріз з вимогами селян. Передача цих маєтків в оренду дворянам повністю дискредитувала себе (це, зокрема, підтвердила ревізія 1837—1839 рр.). Однак після секуляризації володінь духівництва за указом 25 грудня 1841 р. більшість їх з весни 1843 р. була знову ж таки віддана орендаторам⁵¹.

Сваволя останніх викликала численні виступи селян у колишніх церковних маєтках. У серпні 1843 р. міністерство державних маєтностей завершило розслідування виступу селян Радовля й Тепениці, що належали раніше Олевському кармелітському монастиреві (закрито у 1832 р.). Орендарі перевищували інвентарні норми, гнобили селян непосильними роботами та натуральними поборами. Жорстокі покарання призвели до того, що кілька селян вмерли від побоїв. Дійшло до гострої сутички підданих з орендарем, під час якої селяни розправилися з виборним Трохимовим, який став на бік посесора, розорили винокурню. Найактивніших учасників виступу віддали під суд. За рештою селян, за розпорядженням міністра державних маєтностей П. Д. Кисельова, було встановлено «особливий нагляд окружного начальника»⁵².

У жовтні 1844 р. селяни с. Плебанівки Могилівського повіту Подільської губернії (до 1842 р. належала Шаргородському косяолу) подали скаргу на нестерпність панщини, а також інших утисків з боку посесора Куявського. Цей виступ був придушений військовою силою. Хоч слідство і підтвердило справедливість селянських скарг, однак їх протест не був задоволений⁵³.

Нами виявлені документи, які доповнюють картину заворушень у с. Плебанівка. В конфіденційному листі до П. Д. Кисельова генерал-губернатор Д. Г. Бібіков сповістив про притягнення Куявського до відповідальності за примушування селян до роботи «понад належні дні» (таких понадінвентарних днів виявилось: тяглих — 1483 й піших — 2525). Посесора звинуватили «в самовільному каранні їх, у вчиненні різних інших утисків». За постановою Подільської палати державних маєтностей Куявського усунули від оренди Плебанівського маєтку. Селяни були переведені на оброчне становище⁵⁴. Так вони своєю боротьбою, по суті, вирвали у царської адміністрації переведення на оброк, сподіваючись, що цим самим звільняться від ненависної панщини.

Впадає у вічі однастайність селян. Чиновник палати державних маєтностей, що здійснював люстрацію у володінні колишнього Чорнобильського домініканського монастиря, зазначав, що «селяни, які були на сході, 122 господарі, однастайно виявили бажання перейти на оброчне становище не поступово, а всією громадою з прийняттям в оброк економічних та вакантних орних сінокосних земель»⁵⁵. Таким чином вони розраховували здобути собі реальне право господарювання

⁴⁸ Держ. арх. Хмельницької області, ф. 1, оп. 1, 1841, спр. 455, арк. 11—50, 151 зв.

⁴⁹ Там же, арк. 153—154.

⁵⁰ ЦДІА СРСР, ф. 384, оп. 2, 1842, спр. 1126, арк. 28.

⁵¹ Там же, оп. 3, 1843, спр. 202, арк. 2—3 зв.

⁵² Там же, оп. 2, 1842, спр. 1114, арк. 524 зв.—525.

⁵³ Дружинин Н. М. Указ, соч.—Т. 1.—С. 501; Крестьянское движение в России в 1826—1849 гг.: Сб. документов.—М., 1961.—С. 511—513.

⁵⁴ ЦДІА СРСР, ф. 384, оп. 3, 1844, спр. 703, арк. 46—46 зв.; 1845, спр. 894.

⁵⁵ ЦДІА УРСР, ф. 491, оп. 45, 1843, спр. 47, арк. 107.

на вільній землі. Однак цьому прагненню протистояла феодальна система.

Переведення на оброк здійснювалося в обстановці дальшого наростання антикріпосницької боротьби. На Правобережній Україні царизм враховував селянське питання як важіль у політичному протистоянні польському дворянству. Крім того, чимале значення при визначенні оброчного статусу селян відігравав і фіскальний момент. Підтвердженням цього може бути переведення на оброк найбільшого на Правобережжі секуляризованого маєтку — Фастівського ключа на Київщині. Після прийняття останнього у казну Київська палата державних маєтностей ухвалила рішення про віддачу його з 1843 р. в оренду на 6 років за 29 615 крб. сріблом річної плати⁵⁶. Проте у середині березня того ж року цар затвердив доповідь П. Д. Кисельова про переведення цього володіння на поземельний оброк. Міністр державних маєтностей підкреслив вигідність такого переходу з фінансового боку. Крім того, він виділив і політичний аспект: «Щодо західних губерній прийнято правилом сприяти переведенню селян з господарського на оброчне становище»⁵⁷. Отже, вирішення питання про долю колишніх церковних володінь стало основою для розробки загальних питань політики самодержавства в державних селах західних губерній країни.

Однак конкретні умови переходу на оброк не завжди були сприятливими для селян. Так було, зокрема, у Фастівському секуляризованому маєтку. На сході представників сільських громад Фастівської волості навесні 1843 р. кріпаки згоджувалися перейти на оброчне становище за умови, що «оброк буде помірним, не більше шести карбованців сріблом з пішого ґрунту й податків не більше одного карбованця з душі, як деякі з них платили... чинш за володіння біскупа Пивницького». Однак селяни категорично відмовилися від обов'язкової в таких випадках у бюрократичній системі державних маєтностей практики кругової поруки. В червні 1843 р. їм було оголошено умови введення оброку. З тяглих наділів передбачалася плата 17 крб. 25 коп. сріблом, а з піших — половина цієї суми⁵⁸. Частина кріпаків відразу ж відмовилася одержувати тягли наділи, заявивши, що «вони не в змозі виконати введених повинностей». Селяни неодноразово просили чиновників губернської палати державних маєтностей розподіляти оброк за числом душ у родині та за таким же принципом ділити й землю, наголошуючи, що тоді «вони знатимуть лише одну повинність, а не декілька, і не страшитимуться того, що при найменшій несплаті оброку... їх примусять за свавіллям волосних урядників працювати на посиленій ріллі (громадській ріллі.— А. З.), наче в панщину, якої вони над усе боялись»⁵⁹.

Навесні 1844 р. чиновники приступили, незважаючи на незгоду селян, до наділення їх землею згідно з умовами оброчного становища. У Фастівському маєтку встановлювалася кругова порука. Крім оброку та громадської ріллі, в повинність підданих входили також шість днів будівельних робіт. Побоювання селян набували реальної ваги, оскільки при переході маєтку у казенне відомство панщина їм була встановлена в більшому обсязі, ніж раніше, а за дні, відпрацьовані понад зазначені в інвентарі, їм не давали ніякої винагороди. Тому кріпаки категорично відмовлялися брати ділянки у наділ, вважаючи, що в такому разі назавжди закабальять себе. Селяни заявляли: «Государ один раз нас помилував і відібрав нас від єпископа Пивницького для того, щоб ми ніколи не працювали на панщині»⁶⁰.

⁵⁶ ЦДІА СРСР, ф. 384, оп. 3, 1843, спр. 459, арк. 32—33 зв.

⁵⁷ Там же, арк. 29 зв.—30.

⁵⁸ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 1, 1844, спр. 5394, арк. 14 зв.

⁵⁹ Там же, арк. 15 зв.

⁶⁰ Там же, арк. 482—483 зв., 507—508; ф. 491, оп. 95, 1843, спр. 2, арк. 95.

Незадоволення підданих наростало й внаслідок свавілля адміністрації під час наділення їх землею. Хоча селянам і говорили, що тягли господарства наділяються по 17,2 дес. землі, однак «розмір їх наділів залишено тим самим, який вони мали за єпископа Пивницького, а при роздачі ділянки були перемішані так, що ділянка одного господаря дісталася іншому». Кріпаки не брали наділів. Не допомогли й умовляння та погрози спеціально посланого від генерал-губернатора чиновника Неумана. Селян неодноразово били різками, деяких заарештовували за вимогу подушного наділення землею і відмову приймати наділи⁶¹. Це викликало дедалі більше обурення фастівських кріпаків.

Особливо активно їх протест виявився 24 червня 1844 р. У дворі волосного правління відбувся селянський сход, де кріпаки, за словами полковника Неумана, «з видом буйства, повторюючи попередні домагання», обговорювали ситуацію, що склалася. Вони зірвали оголошення, в якому було викладено умови оброчного становища. Через кілька годин той же натовп, «збільшуючись через підмовляння заводіїв», відправився до Києва шукати задоволення своїх вимог у губернських властей. По дорозі селян зустрів земський справник, який умовляв їх повернутися назад. Однак це їх не зупинило. Власті направили два батальйони солдатів Одеського егерського полку, які змусили селян повернутися до Фастова. Почалася розправа з непокірними. Троє з 7 «головних призвідців» (Г. Руденко, М. Коваль, П. Семенченко) були заарештовані, решті вдалося втекти (М. Кучер, В. Хохлушка, Є. Діденко, С. Яковенко)⁶². Селянам були насильно нав'язані умови оброчного становища.

Заворушення в одному з найбільших у західних губерніях колишніх церковних володінь на фоні поглиблення кризи кріпосницької системи та загострення політичної ситуації в регіоні викликало занепокоєння царської адміністрації. Царизм розробив заходи щодо прискорення переведення казенних, у тому числі й секуляризованих маєтків, на оброчне становище⁶³.

Таким чином, церковні та секуляризовані маєтки на Правобережній Україні були ареною гострих виступів їх підданих проти сваволі адміністрації. В умовах Речі Посполитої розвиток церковного землеволодіння був важливою ланкою експансії католицизму. Тому боротьба селян за свої права поряд із соціальним мала певний політичний аспект. Наростання визиску у церковних володіннях в обстановці розкладу і кризи кріпосництва викликало різке збільшення виступів їх підданих проти адміністрації маєтків та місцевих властей. У специфічній політичній ситуації в західних губерніях царизм змушений був враховувати селянський фактор при виробленні важливих законодавчих актів щодо церковного землеволодіння. Селяни із секуляризованих й інших державних маєтків Правобережжя своєю боротьбою проти орендно-панщинної системи прискорили переведення їх на оброчне становище.

Одержано 10.12.89.

Речь идет о месте и роли духовенства в обществе, положении крестьян Правобережной Украины в имениях духовенства и их борьбе против социального и национального угнетения в исследуемый период.

⁶¹ Там же, ф. 442, оп. 1, 1844, спр. 5394, арк. 15—18.

⁶² Там же, арк. 3—4, 484—484 зв.

⁶³ Дружинин Н. М. Указ. соч.—М.—Л., 1958.—Т. 2.—С. 34; Неупокоев В. И. Крестьянский вопрос в Литве во второй трети XIX века.—М., 1976.—С. 123—124.